

Náboženská symbolika pravé a levé ruky. Mezikulturní interpretace Roberta Hertze

Vít Erban

Lidské tělo má mezi ostatními symboly zcela výjimečné postavení – díky tomu, že je neustále „při ruce“ a dostupné lidské tvořivosti, nese obzvláště těžký náklad kulturní symboliky. Tato symbolika těží z paradoxu – pouze tělo je nám dáno k zakoušení jako objekt i subjekt, observací i introspekci. Tělo je výrazem naší identity a jedinečnosti, ale současně skrze něj vstupujeme do vnějšího světa a stáváme se na něm bezprostředně závislí – v tomto smyslu náleží tělo jak jedinci, tak i širšímu společenství.¹

Tělo máme všichni, což z něj činí mimořádně vhodný nástroj symbolické komunikace. Pokud si vymežíme *symbol* jako cokoliv, co vyjadřuje něco jiného, aniž by k tomu mělo (na rozdíl od *znaku*) přímý, bezprostřední vztah, pak je lidské tělo hranicí, kterou dané a univerzálně srozumitelné *znaky* plynule přecházejí v libovolné a konvenční, kulturně podmíněné *symbols*. Díky nejasnosti této hranice mezi symbolem a znakem jsou symboly odvozené z naší tělesnosti mimořádně trvalé a mocné – zdají se být zakotvené v samotné přírodě, přirozenosti bytí, v autoritě stvoření. To jim propůjčuje až nadpřirozenou, sakrální povahu. Tělesné symboly bývají vnímány jako skutečné danosti nepřístupné kritickému soudu, zájmům a libovůli jednotlivce.

Tělo je také průsečíkem mezi naučenými a vrozenými vzorci chování. Proto musí být (jako každá hranice mezi kulturou a přírodou) úzkostlivě stráženo – veškeré obyčeje, mravy, zákony a tabu určující, jak používat tělo, jsou nám vštěpovány s nejvyšší mírou závaznosti.

Nazvěme způsob, jakým kultura přistupuje k fyziologii a využívá ji pro symbolické účely, *kulturní manipulací s tělem*. A sledujme vynořující se otázky: je tělo prvotní, uzavřenou a hotovou maticí, od níž kultura teprve dodatečně odvozuje své reakce a odpovědi? Není kulturní manipulace s tělem naopak založena na dodatečném přetváření (či přímo vytváření) tělesné „přirozenosti“? Jinými slovy, je „příroda“ zdrojem „kultury“, nebo jejím dodatečným výtvozem – prostředkem

¹ Srv. Bowie, Fiona, *The Anthropology of Religion: An Introduction*, Malden: Blackwell Publishing 2003, 40–41.

lidské sebeidentifikace? A odvozeně – jaký význam mohou mít pro religionistický či antropologický výzkum tělesné symboliky poznatky z anatomie, fyziologie či neurobiologie? Do jaké míry jsou pro lidskou symboliku (a tedy i společenské vědy) relevantní? Záměrem této stati je nabídnout odpověď pomocí jednoho klasického (byť polozapomenutého) sociologického případu v průsečíku s aktuálními poznatky přírodních věd.

Jedním z nesčetných příkladů kulturní manipulace s tělem je náboženská symbolika pravé a levé ruky. O její výklad se pokusil na počátku 20. století vynikající žák Émila Durkheima, sociolog a etnolog Robert Hertz. Jeho podněty však nevěšly ve všeobecnou známost, a to z důvodů ryze historických – Robert Hertz byl příslušníkem generace francouzských intelektuálů, kteří padli v zákopech první světové války a nestačili svá témata rozpracovat v delších publikacích.² Přitom měl Hertz všechny předpoklady stát se spolu s Marcelem Maussem vůdčí osobností Durkheimovy *Anné sociologique* a výrazně posunout dobové sociologické myšlení. Přestože mu nebylo dáno zapsat se do dějin sociologie, předznamenal pozdější trendy ve vývoji sociální a kulturní antropologie – o překlad jeho studií do angličtiny a další rozpracování témat se o čtyřicet let později zasloužili zejména E. E. Evans-Pritchard a jeho žáci. Z dnešního hlediska lze Hertze považovat za předchůdce symbolické antropologie.³

Hertzovým ústředním tématem, jež nestačil rozvinout do širší knižní monografie, byla „temná stránka lidství“ – zločin, hřích, prohřešek, trest, pokání a odplata jako eticko-náboženské jevy. V tomto kontextu lze jeho studii *Nadřazenost pravé ruky: studium náboženské polarity* z roku 1909 považovat za přípravou

² Robert Hertz se narodil 22. června 1881 v Saint Cloud v židovské rodině. Sociologické vzdělání získal na École Normale Supérieure v Paříži a před 1. světovou válkou držel krátce post na École des Hautes Études. Padl 13. dubna roku 1915 při útoku na německou kulometnou pozici nedaleko Marcheville. Jeho dvě studie *Contribution a une étude sur la représentation colective de la mort* z roku 1907 a *La Prééminence de la main droite: étude sur la polarité religieuse* z roku 1909 patří k tomu nejlepšímu z Durkheimovy školy *Anné sociologique*. Dále publikoval studie o kultu San Besso v alpské vesnici (1913) a o příbězích vyprávěných francouzskými vojáky na frontě (1915) – v nich jako první z francouzských sociologů-etnologů prokázal důležitost terénního výzkumu. Posmrtně v roce 1922 byl v edici Marcela Mause publikován Hertzův text *Le Péché et l'expiation dans les sociétés primitives* jako úvod k zamýšlené práci na toto téma. Souhrnně vyšly Hertzovy texty v edici a překladu Rodney Needhama, srv. Hertz, Robert, *Death and the Right Hand*, London: Cohen & West 1960. O Hertzově životě, díle, zdrojích a vlivu na pozdější myšlení viz Parkin, Robert *The Dark Side of Humanity: The Work of Robert Hertz and Its Legacy*, Amsterdam: Harwood Academic Publishers 1996.

³ V antropologii rozpracovala téma tělesných symbolů zejména žákyně Evans-Pritcharda Mary Douglasová (např. Douglas, Mary, *Natural Symbols: Explorations in Cosmology*, London: Routledge 2003).

práci, která toto široké téma zkoumá na dílčím případě.⁴ Hertz si zde všímá, jak sociokulturní instituce manipulují s tělesnou přirozeností a jak ji používají k upevnění své sakrální autority.⁵

Levoruké děti podstupují ve většině kultur svérázné odnaučovací a přeučovací praktiky (levá ruka jim bývá např. přivazována k tělu), bývají za projevy levorukosti trestány, odrazovány magickými nebo jinými sankcemi či alespoň zesměšňovány.⁶ Často se levé ruce ponechávají činnosti nějakým způsobem nízké, podřadné a nečisté.⁷ Jak ovšem Hertz dokládá na mnoha etnografických příkladech, symbolický význam, jenž kultura připisuje pravé a levé ruce, dalece přesahuje tělesnou anatomii a promítá se do významové klasifikace prostoru a sociální struktury. Snad nejnápadněji se pravolevá ideologie projevuje v oblasti kosmologických představ. Například u Maorů je

pravá strana ‚stranou života‘ (a síly), zatímco levá strana je ‚stranou smrti‘ (a slabosti). Štěstí a životodárné vlivy do nás vstupují zprava a skrze pravou stranu; naopak smrt a neštěstí pronikají do jádra naší bytosti zleva.⁸

Podobné, široce rozpracované představy nacházíme ve všech kulturních okruzích – prostupují dějiny jako hluboká kulturní univerzálie.⁹

Také v etymologii jazyků se skrývají dávné vrstvy těchto významů. Například v češtině je *pravý* výrazem pro *skutečnost*, *pravost* ve smyslu autenticity, ale také

⁴ Hertz se však zajímal o nové pedagogické metody rozvíjející obourukost ještě předtím, než si všiml sociologického aspektu celé problematiky. Needham, Rodney (ed.), *Right & Left: Essays on Dual Symbolic Classification*, Chicago – London: The University of Chicago Press 1973, xii.

⁵ Hertzova studie *Prééminence de la main droite*, poprvé publikovaná v roce 1909, čekala dlouhou dobu na své docenění. Kromě stručných odkazů v díle Émila Durkheima a Marcela Mause ji rozvinul teprve Edward Evan. Evans-Pritchard v 50. letech, který též inicioval její překlad do angličtiny. Ten pořídil Rodney Needham v roce 1960, kdy ji vydal spolu s jinými Herzovými eseji; viz Hertz, Robert, *Death...* Od té doby se téma pravolevé symboliky stalo předmětem sociologických, antropologických a religionistických výzkumů.

⁶ Mnoho dokladů by se jistě dalo najít i v české lidové kultuře – např. babička autora tohoto článku byla jako mladé děvče vytrestána svojí matkou poté, co byla přistižena, že nakrájela celý tác nudlí levou rukou – matka jí beze slova práci vytrhla a smetla do kamen.

⁷ Pokud má ve výjimečných případech levá ruka přednost před pravou, bývá to nečastěji zdůvodňováno tím, že má blíže k srdci. Někdy je levé ruce dána přednost i v jejích nižších attributech – např. v zenovém buddhismu při meditaci překrývá levá ruka pravou jako výraz převahy pasivní složky nad složkou aktivní a volní.

⁸ Hertz, Robert, „The Pre-eminence of the Right Hand: A Study in Religious Polarity“, in: Needham, Rodney (ed.), *Right & Left: Essays on Dual Symbolic Classification*, Chicago – London 1973, 12.

⁹ Podrobně viz Needham, Rodney (ed.), *Right...* Tento sborník věnovaný památce Roberta Hertze rozvíjí a prověřuje jeho podněty na příkladech mnoha kultur.

základem pro *pravdu, správnost, právo, spravedlnost* a *správu* ve smyslu dobré vlády. *Pravit* znamená *mluvit pravdivě*. *Levý* je nejen označením *nešikovného (obě ruce levé)*, ale také *falešného* a *nelegitimního* (např. ve slově *levárna, levota* či *levoboček*) až do míry zločinu. Etymologicky lze ve slově *pravý* najít indoevropský kořen významu *směřující dopředu*, tedy *přímý* či *rovný*, zatímco ve slově *levý* se ukrývá význam *ohnutého* a *křivého*.¹⁰ Souvislost pojmů *levný* či *úleva* s levou stranou sice etymologie nepotvrzuje, ale ze symbolického hlediska se k úvaze nabízí – pravost mívá hodnotu *cenného* a *vzácného* a pravá ruka je rukou *síly* a *vůle*. Levá strana tedy může obnášet opačné atributy.

Základní otázka, kterou si Hertz pokládá, zní: je tato významová klasifikace ryze symbolická, konvenční, a tedy kulturně podmíněná, nebo vychází z přirozených, vrozených dispozic lidské anatomie a fyziologie?

Je uvěřitelné, aby lehký rozdíl v míře fyzické síly obou rukou byl dostatečný pro tak ostrou a hlubokou různost?¹¹

Hertz touto otázkou nijak nepopírá fyziologickou příčinu převládající pravorukosti. Ze všech dobových hypotéz vyzdvihuje zejména tu, která lidský sklon k pravorukosti spojuje s mimořádným rozvojem levé hemisféry v průběhu antropogeneze. V levé hemisféře (která řídí svalstvo opačné, tedy pravé poloviny těla) se nachází centrum artikulované řeči, která v průběhu „polidšťování“ sehrála rozhodující úlohu.¹² Slovy objevitele tohoto centra P. P. Broca: „*Jsmo pravoručí, protože jsme levomozcí*“.¹³ Převládající pravorukost má v tomto smyslu zdroj v přirozené funkční asymetrii nervových center a její příčina je ryze organická.

To, co se však poukazem na fyziologii vysvětlit nedá, je nepoměr mezi absolutní (totální) nadvládou pravé ruky a statistickou četností „opravdových“, rodilých

¹⁰ Srov. Rejzek Jiří, *Český etymologický slovník*, Voznice: Leda 2001, 340, 497. Příklady z jiných jazyků viz Drnková-Pavlíková, Zdena – Růžena Syllabová, *Záhada leváctví a praváctví*, Praha: Avincenum 1991, 9.

¹¹ Hertz, Robert, „The Pre-eminence...“, 14.

¹² Fylogenetické příčiny převládající pravorukosti jsou dodnes předmětem mnoha hypotéz – viz Koukolík, František, *Lidský mozek: Funkční systémy; normy a poruchy*, Praha: Portál 2000, 251–252. Přestože míra pravorukosti lidského druhu je v přírodě výjimečná, mozková asymetrie je běžná i u jiných živočišných druhů. Často je zjevně vázána na komunikační projevy. K evoluci mozkové asymetrie a laterality podrobně viz např. Hellige, Joseph B., *Hemisferic Asymetry: What's Right and What's Left*, Cambridge: Harvard University Press 1993, 303–329.

¹³ Preference ruky se nekryje s umístěním řečového centra – 70% leváků jej má umístěno v levé hemisféře jako praváci, 15% oboustranně a 15% v hemisféře pravé. (Kulišťák, Petr, *Neuropsychologie*, Praha: Portál 2003, 139).

praváků ve společnosti. Podle Hertzova odhadu jsou ve stovce jedinců přibližně dva, kteří jsou zcela přirozeně levorucí a odolávají veškerým tlakům na pravorukost – nelze je přeúčit bez následků těžkých neurologických poruch. Značně větší je poměr takto přirozeně a nepřeúčitelně pravorukých. Mezi těmito dvěma extrémy však kolísá nezanedbatelná část jedinců, kteří, pokud by nebyli vystaveni kulturně-sociálnímu nátlaku, byli by schopni používat obě ruce stejnou měrou, pouze s lehkou preferencí pravé ruky.¹⁴

K výkladu tohoto nepoměru je třeba se obrátit na sociální vědy. Proč je k této fyziologicky zakotvené dominanci pravé ruky ještě přidávána autorita společenských institucí?¹⁵ Proč je trénována pouze ta ruka, která to u většiny jedinců vlastně nepotřebuje, zatímco ruce levé (údajně slabé, neobratné a necitlivé) nejsou poskytovány příležitosti se jakkoliv zdokonalovat a rozvíjet se?

Rozhodně nelze tvrdit, že by snahy zdokonalit schopnosti levé ruky byly předem odsouzeny k neúspěchu – z těch nemnohých příkladů metodického výcviku (jako při hře na hudební nástroj či v chirurgii, v rehabilitaci po nehodách či postiženích) prokazuje levá ruka užitečnost zcela srovnatelnou se schopnostmi pravé ruky. Přesto jsou levorucí v mnoha kulturách vystaveni tvrdému útlaku a levá ruka je držena v podřízenosti, pasivitě a neaktivitě.

Tato ruka podstupuje skutečné mrzačení, které je o to výraznější, že ovlivňuje funkci a nikoliv vnější formu orgánu, že je fyziologické a ne anatomické.¹⁶

Lze tedy shrnout, že levá ruka není omezena ve svých přirozených dispozicích – omezována je v možnosti tyto dispozice naplňovat a rozvíjet.

¹⁴ Je zajímavé porovnat Hertzův hrubý odhad s poznatky současné neuropsychologie. Jedna z klasických teorií předpokládá, že geneticky podmíněný sklon k pravorukosti (tzv. right shift factor) asi 18% populace nemá – ty lze považovat za „nepraváky“. Polovina z nich (tedy 9%) jsou „čistí leváci“. Druhou polovinu lze považovat za jedince laterálně nevyhraněné, u kterých rozhodující roli hraje (Hertzem zdůrazňovaný) sociokulturní tlak; srv. Koukolík, František, *Lidský mozek...*, 252. Podle současných výzkumů však pouze 1% lidí lze považovat za ambidextrní, tedy dokonale obouruké; viz Healey, Jane M., *Leváci a jejich výchova*, Praha: Portál 2002, 39. V každém případě se „praváctví a leváctví považují za kontinuum, nikoli za ostře oddělené vlastnosti“; Koukolík, František, *Lidský...*, 249. Proto se četnost levorukosti uvádí v širokém rozmezí 10–30% populace; viz Kulišťák, Petr, *Neuropsychologie...*, 139. Mírně větší podíl leváků je mezi muži než ženami. Z neznámých důvodů je procento leváků mírně nižší mezi Asiaty a Hispánci a ve všech populacích mírně kolísá; srv. Healey, Jane M., *Leváci...*, 19–22.

¹⁵ Srv. Hertz, Robert, „The Pre-eminence...“, 5.

¹⁶ Hertz, Robert, „The Pre-eminence...“, 6. I zde lze najít výjimky – např. Inkové levoruké uctívali a Zuñiové věří, že leváci přinášejí štěstí; viz Healey, Jane M., *Leváci...*, 15). V některých typech anglických a amerických škol se obourukost rozvíjela cílenou výukou.

Organická asymetrie je současně faktem i ideálem. Anatomie je její příčinou do té míry, do jaké tato asymetrie vyplývá ze struktury organismu; ale ať už anatomii přisoudíme vliv jakkoliv silný, nepostačuje nám k vysvětlení, odkud se vzala tato asymetrie jako ideál a jaký je důvod pro její existenci.¹⁷

Zde se ukazuje Hertzova návaznost na školu jeho učitele Émila Durkheima.

Rozdíl v hodnotě a funkci mezi oběma stranami našeho těla nabývá tak ve své krajní míře rysů sociální instituce; a studium, které se pokouší podat jeho vysvětlení, spadá do sociologie. Přesněji řečeno, jde o to vysledovat původ imperativu, který je napůl estetický a napůl etický. Dnešní sekularizované představy, které stále ovládají naše chování, mají původ v jistém typu mystiky, v oblasti náboženských věr a emocí. Proto musíme pátrat po vysvětlení preference pravé ruky v komparativním studiu kolektivních reprezentací.¹⁸

Podle Durkheima si člověk vytváří smysluplný svět prostřednictvím systematické klasifikace bytostí, věcí, jevů a vztahů, přičemž základním stavebním principem je mu princip protikladu. Prvotním protikladem je dvojice *posvátného* a *profánního* – od této základní duality se odvíjí další systematizace světa do opačných, protikladných tříd, jako je čisté a nečisté, životodárné a smrtící, mužské a ženské, světlé a temné, vysoké a nízké, naše a cizí, atd. Tyto prvky se pak podle svých kvalitativních rysů složitě proplétají a vytvářejí symbolickou síť, která je napjatá na osnově tohoto základního a původního dualismu náboženské povahy.

Jakýkoliv kontakt či záměna bytostí a věcí náležejících do protikladných tříd je oboustranně zhoubná. Odtud onen nespočet zákazů a tabu, které současně chrání oba světy tím, že je udržují oddělené.¹⁹

To, co podle Hertze ohrožuje soudržnost kolektivního vědomí, není ani tak používání jiné ruky než používá většina. Je to spíše neustálá a všudypřítomná hrozba libovolnosti a záměny dvou stran a tříd, které má lidské myšlení sklon štěpit k pólům sakrálního a profánního a vnímat je jako ostře protikladné.

Jak by se mohl mikrokosmos lidského těla vymykat tomuto zákonu polarity, který všemu vládne? (...) Měl by snad být pouze lidský organismus kvalitativně symetrický? (...) Taková výjimka by byla nejen nevysvětlitelnou anomálií, ale rozbořila by celou ekonomiku duchovního světa. Lidské tělo je v centru stvoření.²⁰

¹⁷ Hertz, Robert, „The Pre-eminence...”, 6.

¹⁸ *Ibid.*, 6–7.

¹⁹ *Ibid.*, 7. Srv. Durkheim, Émile, *Elementární formy náboženského života: Systém totemismu v Austrálii*, Praha: Oikúmené 2002, 46–49.

²⁰ *Ibid.*, 10.

Nepřekročitelnost protikladu posvátna a profánní se tedy odráží a projevuje i v nepřekročitelnosti protikladů, jež jsou od tohoto prvotního protikladu odvozené.

Profánnímu není o nic více dovoleno mísit se s posvátným, než je levé povoleno plést se pravé. (...) Nadvláda pravé ruky je důsledkem i nezbytnou podmínkou řádu, který ovládá a udržuje svět. (...) Závazné rozdělení lidského těla do dvou stran je konkrétním případem a důsledkem dualismu, jenž je vlastní primitivnímu myšlení.²¹

Na příkladu symbolického rozdělení lidského těla na pravou a levou stranu lze postihnout způsob, jakým sociokulturní instituce zacházejí s tělesnou „přirozeností“. Je tato přirozenost jejich zdrojem, nebo výtvořem? Podle Hertze není anatomie ani fyziologie těla pro vznik kulturních významů nijak určující, je spíše dodatečným podnětem, který je dále rozvíjen v souladu s již hotovou, předem připravenou kulturní symbolikou.

Lehké fyziologické výhody, jimiž disponuje pravá ruka, jsou pouhou příležitostí ke kvalitativnímu rozlišení, jehož příčina leží za jednotlivcem, v celku kolektivního vědomí. Takřka nedůležitá tělesná asymetrie stačí k tomu, aby jedním a druhým směrem obrátila již plně zformované představy. Díky tvárnosti organismu k nim pak společenský tlak připojí a začlení do nich tyto vlastnosti (...), jež se nakonec jeví, jako by spontánně vyplývaly z přirozenosti.²²

Podřízenost levé ruky je tedy výrazem schopnosti (a nutnosti) člověka obětovat jedinečnost své tělesnosti požadavkům společenského celku a kolektivního vědomí. Jak aforisticky podotýká Hertz,

kdyby organická asymetrie neexistovala, musela by být vynalezena.²³

Hertzova interpretace pravolevé ideologie není významná ani tak poukazem na Durkheimovu dualitu sakrálního a profánního jako spíše originalitou, s jakou se Hertz ve své době vypořádal s tradičním sporem, zda-li je pro člověka určující výchova, nebo dědičnost.

Hertzův přístup k problému nurture-nature je užitečnější než většina všech materialistických či idealistických výpadů, které se v posledních desetiletích objevily.²⁴

²¹ *Ibid.* 19–20.

²² *Ibid.*, 21.

²³ *Ibid.*, 10.

²⁴ Barfield, Thomas (ed.), *The Dictionary of Anthropology*, Malden: Blackwell Publishing 1997, 235.

Nadvláda pravé ruky je příkladem vzorce, který je podmíněn biologicky i kulturně, a lze na něm názorně sledovat, jak kultura využívá přírodu k ospravedlnění a prosazení své platnosti a závaznosti. Kulturní symbolika těla předstírá, že je založena v samotné přirozenosti věcí, a tím se ospravedlňuje a odůvodňuje, vyhýbá se změnám a útokům novátorů. Někdy tak činí v proklamované opozici vůči „divočině“, jindy v proklamovaném souladu s „přirozeností“.²⁵

Kulturní manipulace s tělem je tedy symbolický proces, v němž je fyziologie interpretována tak, aby podporovala ideologii, jako by právě fyziologie (a teprve ona) byla ideologii zdrojem, vzorem a podkladem. Jde o postup, kterým člověk přetváří křehké symboly ve „fakta“ a jednoznačné „danosti“. Poznatky přírodních věd tak mohou kulturní antropologii, sociologii a religionistice pomoci dešifrovat symboly v jejich symboličnosti, tedy rozpoznat ve zdánlivých faktech lidské fyziologie jejich symbolický podklad. Na druhou stranu samy přírodní vědy (zejména ve svých ideologicky zabarvených projevech) často konstruují fakta na základě připravených kulturních symbolů – úlohou sociálních a humanitních věd, které jsou obeznámené s principy lidské symbolizace, je na toto riziko upozorňovat, a případně je v rámci vědy odkrývat. Lidské tělo je tématem, v jehož studiu by se obě paradigmaty měla vzájemně vyrovnávat – jen tak lze zabránit tomu, abychom svá těla kulturně tyranizovali pod rouškou vědy.²⁶

Robert Hertz byl jedním z prvních, kdo na nutnost interdisciplinárních průniků ve studiu lidské tělesnosti upozornil. Závěrečná slova studie prozrazují jeho až vizionářskou angažovanost:

Jestliže nátlak tajuplného ideálu mohl po staletí přetvářet člověka v jednostrannou, fyziologicky zmrzačenou bytost, pak osvobozená a prozíravá společnost bude usilovat o rozvoj potenciálu dřímajícího v naší levé straně a pravé hemisféře a vhodným výcvikem bude zajišťovat harmoničtější rozvoj organismu.²⁷

Tragickým paradoxem je, že Hertzovo úsilí vnést do „temné stránky lidství“ více světla se předčasně uzavřelo v jedné z nejtemnějších kapitol evropských dějin.

²⁵ K lidskému sklonu ospravedlňovat kulturu přírodními zákony a naopak nahlížet přírodní svět prizmatem společnosti (tzv. sociomorfní modelování) viz např. Komárek, Stanislav, *Příroda a kultura: Svět jevů a svět interpretací, aneb Jak je to doopravdy*, Praha: Vesmír 2000.

²⁶ V současnosti tomuto riziku čelí zejména komercializovaná a politizovaná medicína, jak dokazuje např. Komárek, Stanislav, *Spasení těla: Moc, nemoc a psychosomatika*, Praha: Mladá fronta 2005. Právě Komárkova kniha může být příkladem pronikavosti interdisciplinárního vhledu. Parareligiózní symbolika zdraví a nemoci se nabízí jako jedno z perspektivních témat religionistických výzkumů lidské tělesnosti.

²⁷ Hertz, Robert, „The Pre-eminence...“, 22.